

ЕНЕОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС ІЗ с. ХРІННИКИ ДЕМИДІВСЬКОГО РАЙОНУ НА РІВНЕНЩИНІ

У статті вперше повно публікується унікальний рисунок рала, виявлений в одній із споруд енеолітичного часу на березі Хрїницького водоймища в Рівненській області на Демидівщині.

У процесі рятівних археологічних досліджень на багатошаровій пам'ятці біля с. Хрїнники Демидівського р-ну Рівненської області у 2000 р. виявлено господарську споруду XXVIII, яка належить до енеолітичної доби. Це перший об'єкт того часу, що трапився на пам'ятці, практично повністю дослідженої протягом 1993—2001 р.

Споруду виявлено приблизно в 20 м від берега річки на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вона має фасолеподібну форму й орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 1). Південна частина споруди дещо розширена. Стіни будівлі глиняні вертикальні, дно рівне, дещо витоптане. Її розмір $1,4 \times 3,2$ м, висота земляних стін 0,7 м від рівня дна.

Північну частину будівлі займала підвальна яма овальної в плані форми розміром $1,2 \times 1,6$ м та глибиною 0,83 м від рівня дна споруди. Із північного боку в стіні вибрано сходинок шириною 0,2 м, яка піднімається на 0,37 м над рівнем дна ями. На борту підвальної ями була невелика стовпова ямка діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м від рівня дна споруди.

Заповнення будівлі мало стандартний характер і складалося з темного гумусу з домішками вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька кісток тварин та дрібних уламків ліпної кераміки. На долівці споруди лежав керамічний ніж. Поряд, ближче до стіни, розміщалися уламки великої керамічної посудини (рис. 2). Посудина мала амфороподібну форму з високою конічною вузькою шийкою і ледь розхиленими вінцями, сильно роздутими бочками з конічною нижньою частиною та малим дном (рис. 3). На переломі плечиків у бочки знаходилися вертикальні товстостінні прямокутні вушка із загостренням зверху виступом.

Під шийкою посудини прикрашена горизонтальним рядом ямкового орнаменту. На верхній частині плечиків — малюнок, здійснений гострим різальним предметом по сухій глині, на якому зображено орне знаряддя праці — рало, перевернуто на 90° угору. Виразно передано ральне лезо (полоз), гряділь із шнурком, чепіги.

Аналогію посудині, у тому числі й орнаменту у вигляді горизонтальних ямок або насічок в основі шийки, формі вушок, знаходимо в костянецькій групі лендельсько-полгарської культурно-історичної спільності¹.

Найраніші лендельські общини з'явилися, на думку М.А. Пелишишина, у середині IV тис. до н. е. спочатку на Західному Побужжі. Згодом вони розселилися далі на схід, у межиріччя Стиру й Горині, де прожили до кінця IV тис. до н. е., а можливо, дещо пізніше. Їх змінили в межиріччі Стиру й Горині пізньотрипільські племена, а в Західному Побужжі і Верхньому Подністров'ї — племена культури лійчастого посуду².

Лендельська культура за своїм походженням пов'язана з великим етнокультурним ареалом, що склався у Середньому Подунав'ї. У науці він отримав назву лендельського комплексу. У Центральну Європу частина лендельського поселення потрапила через Західні Карпати. Пам'ятки цієї культури у Західній Україні мають багато спільних рис із різними групами пам'яток лендельського типу на території Польщі, що свідчить про їх спорідненість³.

Розглянемо в загальних рисах малюнок, зображений на лендельській амфорі (рис. 4). Незважаючи на схематичність, давній землероб досить виразно накрес-

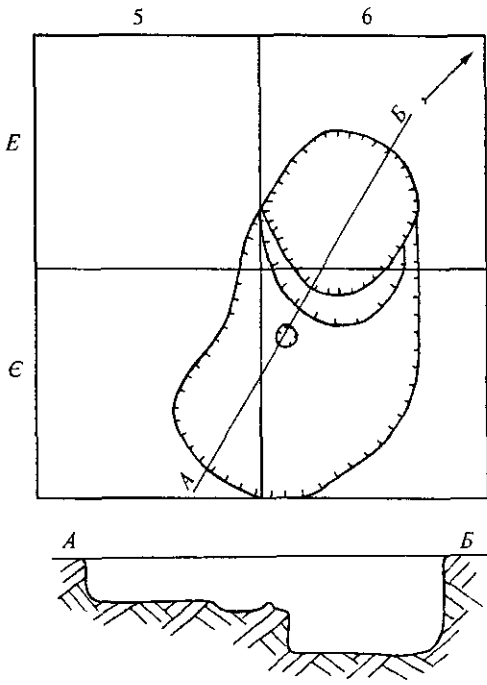

Рис. 1. План та розрізи споруди XXVIII

полза рала з ґрунту можна було лише постійним чималим тиском орача зверху. Можливо, тому в цьому знарядді досить велику роль відігравали так звані чепіги — дві ручки-держакі, прикріплені до верхньої частини ральника в стані, паралельному до грядільної палиці. Саме вони, як у сучасного плуга, допомагали орачу управляти ралом (рис. 5).

Наявність у цьому знарядді досить потужного полоза давала змогу обробляти ґрунт порівняно широким пасмом і на значну глибину. Проте відсутність відвального пристрою дозволяє з функціональної сторони розглядати цей інструмент як борознувальне, а не плуг.

Аналогії цієї знахідки невідомі в європейських синхронних культурах.

З одного боку, об'єднання в одне ціле гряділя і ральника, відсутність отвору в грядільній палиці для кріплення до ярма дають змогу віднести наше рало до глибокої давнини⁴. З іншого — трискладова і досить ефективна, з погляду функціональності, конструкція кожної частини ставить це знаряддя праці у ряд феноменів давніх землеробських культур Європи.

Археологічні знахідки рал або їхнє зображення на предметах одиничні. До таких можна зарахувати зображення на симферопольській стелі, що була у кургані кемі-обинської культури (кінець III — перша половина II тис. до н. е.)⁵.

На відміну від нашого рала, основу якого складала цільна конструкція гряділя — полоз-ральник, симферопольські рала мали в основі іншу конструкцію: ручка-ральник-полоз. На одному із рал, як і на демидівському, є дві ручки, але у вигляді планки, прикріпленої до ральника перпендикулярно до руху знаряддя. Полоз клиноподібний і короткий. Короткий прямий гряділя вставлявся в отвір, просвердлений посередині конструкції ручка-ральник⁶. У цілому це орне знаряддя у багатьох відношеннях примітивніше від демидівського. Воно, на думку Ю.А. Краснова, мало невеликі розміри. Невеликий полоз давав змогу обробляти землю лише на мінімальну глибину, потрібну для закладки насіння⁷.

Залишки найдавнішого рала відомі також із кургану «Висока могила» біля с. Валки на Запоріжжі із поховання, що належить до пізнього етапу ямної культури і датується авторами досліджень В.І. Бідзилю та Е.В. Яковенко кінцем III — початком II тис. до н. е.⁸.

Незважаючи на фрагментарність знахідки (масивне округле поліно завдовжки 0,82 м і діаметром 6—7 см з муфтоподібним стовщенням посередині і от-

лив основні деталі орного знаряддя праці — рала, названого нами «демидівським». Воно має, судячи з рисунку, триелементну конструкцію, тобто складається з трьох частин: кривого гряділя, який, S-подібно загинаючись, творить полоз рала і переходить у ральник вигнутої форми; держака чи чепіг, які кріпилися у верхній частині ральника, та клина стояка, що з'єднував гряділя із ральником.

До краю гряділя, який має округлу форму, прикріплені шнурок, що вільно спадає вниз. Очевидно, шнур символізує упряж, за шнур рала могла тягнути худоба або людина. Полоз рала був, вірогідно, дерев'яним і мав трикутну форму з дещо виступаючим робочим кутом. Робоча частина полоза поставлена дещо невідповідно до гряділя і не горизонтально до ґрунту. Чи це хіба автора рисунка, чи конструктивна особливість рала — відповісти важко. Якщо це особливість конструкції одного знаряддя праці, то запобігати самовільному виходу по-

Рис. 2. Споруда XXVIII (вигляд із півночі)

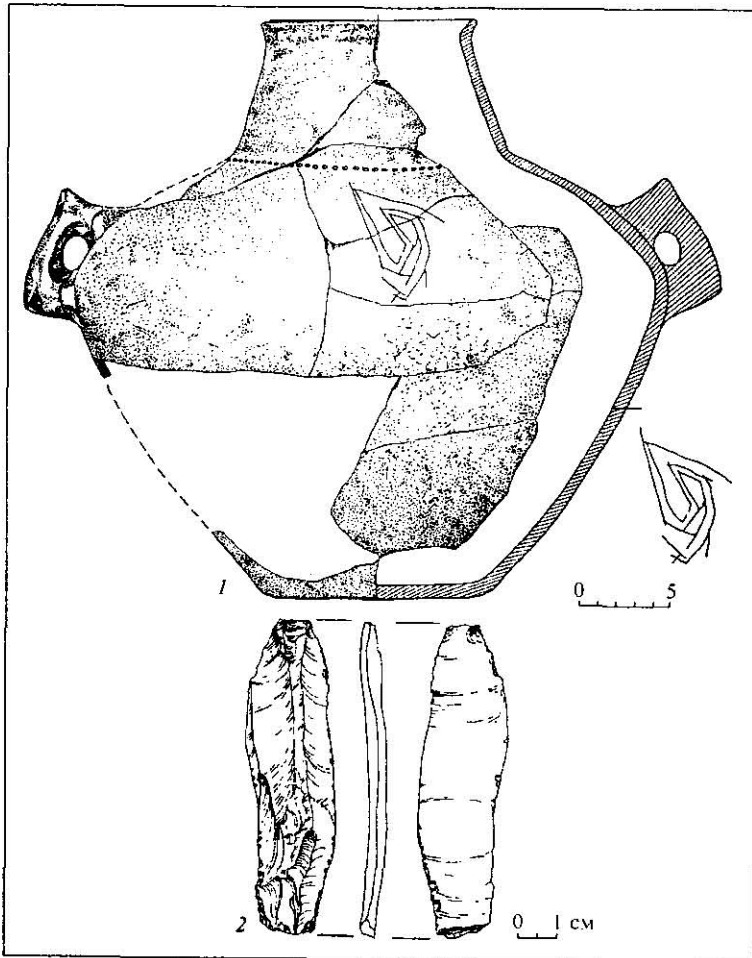

Рис. 3. Знахідки зі споруди XXVIII: 1 — уламки керамічної посудини, 2 — знаряддя праці з кременю

вором біля нього), Ю.А. Краснов установив, що це — залишки ручки-ральника легкого одноручного прямогрядільного рала ⁹.

Воно також є примітивним борознувальним знаряддям орного землеробства. За відсутності скріплювального клина (стояка) це рало не могло бути міцним, і його використовували лише на м'яких, помірно зволжених ґрунтах із рідким трав'яним покриттям. Для застосування такого інструмента на інших землях була потрібна їхня попередня обробка ручними знаряддями ¹⁰.

Ще одне рало, відносно добре збережене, було виявлено на дні торфовища у с. Полісся Чернігівської області, яке, за результатами радіокарбонного аналізу зразків торфу, можна датувати XIV—XIII ст. до н. е. ¹¹.

За конструктивними особливостями воно повністю відрізняється від демидівської знахідки. Об'єднує їх лише один елемент — відсутність у кінці гряділя отвору для кріплення до ярма. Очевидно, це рало, як і демидівське, просто прив'язували до ярма.

Інші знахідки рал, виявлених на території України, належать до пізнішого часу і мало пов'язані з нашою темою.

Отже, найраніші рала датуються кінцем III—II тис. до н. е. Це може свідчити, на думку фахівців, що саме в той час орне землеробство вже поширилося в деяких регіонах півдня Східної Європи. Усі ці рала примітивніші, ніж демидівське, що належить, вирогідно, до кінця IV тис. до н. е.

Це дає підстави для висновку, що орне землеробство на землях України, зокрема на Волині, поширилося принаймні на одне тисячоліття раніше прийнятого в науковому світі часу.

Згідно з класифікацією Ю.А. Краснова, демидівське рало можна наближено зарахувати до типу кривоградільних ¹². На думку цього дослідника, грядільні

Рис. 4. Малюнок рала на амфорі

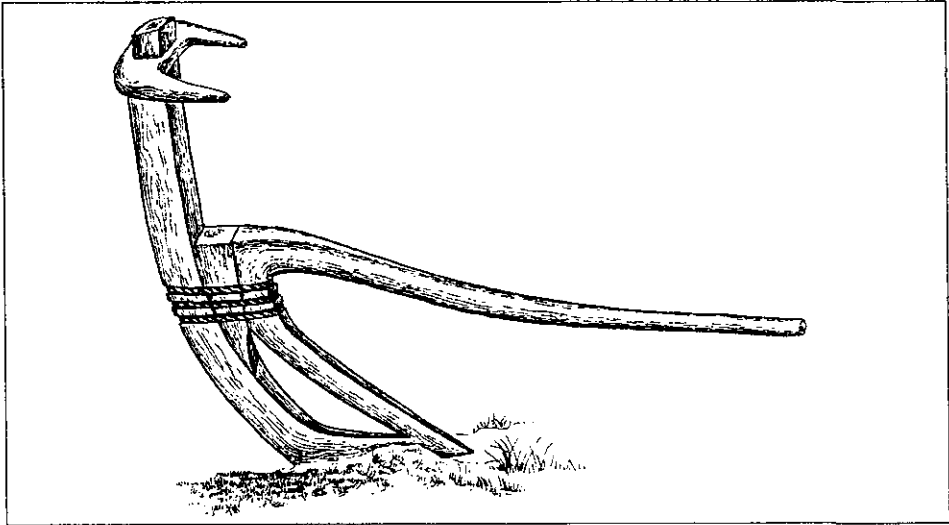

Рис. 5. Реконструкція «демидівського рала» (Д. Козак, І. Ковтун). Малюнок художника І. Ковтун

кривоградільні рала з'явилися в Європі не пізніше III тис. до н. е.¹⁵, їх широко застосовували в ранньому залізному віці та пізніше¹⁴. Їхню генезу, з погляду дослідників, треба шукати в областях Східного Середземномор'я, а часом формування уважати кінець III тис. до н. е. На територію Східної Європи вони могли потрапити або із заходу, або, як свідчать етнографічні матеріали Кавказу, із південного сходу за посередництвом племен пізньоямної та катакомбної культур¹⁵.

Значно ранішими є прямоградільні рала з однією ручкою, які виникли у районах південного заходу Середньої Азії, долини Інду, приблизно наприкінці IV — початку III тис. до н. е. і проникли у Східну Європу через північнопричорноморські степи¹⁶.

Отже, час існування обох відомих типів найдавніших рал набагато пізніший, ніж дата рала, зображеного на лендельській амфорі з нашого поселення.

Значення знахідки демидівського рала є неоцінним для вивчення проблем господарства лендельських племен. Усталений погляд польських дослідників на господарство цих племен слід переглянути. Тепер уже очевидно, що поряд із мотичним землеробством, розведенням великої й дрібної рогатої худоби лендельські общини займалися орним землеробством. Це підтверджують знахідки на деяких поселеннях Волині (Листвин, Голишів) відбитків зерна і половини на шматках глиняної обмазки, а також знахідки крем'яних ножів для жнив із відп'явленою робочою частиною¹⁷.

Значення знахідки демидівського рала значно зростає, коли розглянути його в контексті зв'язків лендельської та трипільської культур. Відомо, що пам'ятки косянецької групи лендельсько-полгарської культури є синхронними середньому етапу трипільської культури.

Дослідники підкреслюють наявність тісних культурних контактів між лендельськими та трипільськими племенами, що привели до проникнення трипільців на північ і, зрештою, повне поглинання трипільцями лендельського населення на території Західної Волині¹⁸.

За такого характеру взаємовідносин двох груп осілого землеробського населення неможливо не перейняти один у одного прогресивних засобів господарювання, зокрема у веденні землеробства. Тому цілком виправданим є припущення про наявність у трипільських племен аналогічного чи близького до демидівського орного знаряддя.

Тривалий час уважали, беручи до уваги наявні археологічні джерела, що землеробство трипільців, як й інших груп населення енеолітичної доби, було мотичним. Проте палеодемографічні дослідження трипільської культури привели науковців до іншої думки¹⁹. С.М. Бібіков довів, що виходячи з біологічної норми живання рослинної їжі, врожайності злаків для забезпечення однієї людини три-

пільського суспільства рослинною їжею треба засіяти приблизно 0,3 га, а на сім'ю — 2 га²⁰. Зрозуміло, що такі площі неможливо засіяти, застосовуючи тільки мотики чи суковатки. Тому дослідник уважав, що жителі трипільських селищ застосовували принаймні примітивні рала, очевидно рогові, хоча є припущення про можливість наявності дерев'яних рал і використання биків як тягової сили.

Проте ці висловлювання мали всього лише теоретичний характер, оскільки прямих доказів існування у трипільців досконаліших, ніж рогова мотика, знарядь обробки ґрунту не було.

Зі знахідкою демидівського рала, яке за часом синхронне періоду розвинутого Трипілья, прямий доказ уже існує. Наявність у енеолітичного населення України такого досконалого інструмента обробки землі, як демидівське рало, блискуче підтверджує припущення С.М. Бібікова і розкриває великі потенційні можливості господарсько-економічного комплексу трипільського суспільства, який був основною базою існування знаменитих трипільських протоміст.

¹ Пелицишин М.А. Пізньотрипільське поселення біля села Костянець і Листвин на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1988. — Рис. 9, 7, 9; 11, 3.

² Пелицишин М.А. Поселення та могильник в Голишіві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — С. 78.

³ Пелицишин М.А. Неолитические культуры Волини и Подолины // Археология Украинской ССР. — Киев, 1985. — Ч. 1.

⁴ Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. М., 1987. — С. 81-82.

⁵ Краснов Ю.А. Указ. соч. — С. 79—81.

⁶ Краснов Ю.А. Там же. — Рис. 46, 1, 2.

⁷ Краснов Ю.А. Там же. — С. 81.

⁸ Бидзилья В.И., Яковенко Э.В. Рало из позднемного погребения конца III — начала II тысячелетия до н. э. // СА. — 1973. — № 3.

⁹ Краснов Ю.А. Указ. соч. — С. 81.

¹⁰ Там же. — С. 82.

¹¹ Шрамко Б.А. Найдавніші орні знаряддя на території України // Питання історії народів СРСР. — Харків, 1968. — Вип. 6. — С. 144.

¹² Краснов Ю.А. Указ. соч. — С. 94.

¹³ Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. — М., 1975. — С. 112.

¹⁴ Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия... — С. 94.

¹⁵ Там же. — С. 96.

¹⁶ Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. — С. 84—88.

¹⁷ Пелицишин М.А. Поселення та могильник у Голишіві... — С. 272.

¹⁸ Захарук Ю.М. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волины // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 48—52; Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 239—240.

¹⁹ Биби́ков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 52).

²⁰ Давня історія України. — К., 1987. — Т. 1.

Одержано 10.06.2001

Д.Н. Козак

ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ИЗ с. ХРЕННИКИ ДЕМИДОВСКОГО РАЙОНА НА РИВНЕНЩИНЕ

Во время раскопок многослойного поселения в урочище Шанкив Яр на берегу Хрениковско-го водохранилища в 2000 г. обнаружен комплекс энеолитического времени. Это было полуземляночное сооружение со сложным внутренним интерьером, относящееся к костянецкой группе лендельско-полгарской этнокультурной общности (середина IV— начало III тыс. до н. э.). В сооружении находились обломки амфоры, на плечиках которой помещен рисунок орудия земледелия — рала («демидовское рало»). Рало имеет трехэлементную структуру и состоит из кривоугольного держака («четыги») и клина, соединяющего ральник и грядиль. К краю грядиля прикреплен шиур, свободно свисающий вниз. Наличие в этом орудии земле-

делія доволно потужного полоза дозволяло обробляти землю широкою полозою і на значительну глибину. Однак відсутність отвального пристрою дає можливість розглядати інструмент як бороздящее оруддя, а не плуг.

Аналогії цій находці невідомі в європейських культурах. Все опубліковане находки ралі стосуються к більш позднему часу (кінець III — II тис. до н. е.) і представляють собою несправно більш примітивні оруддя.

Значення «демідовського рала» суттєво зростає, якщо розглядати його в контексті зв'язів лендельської і трипольської культур.

Наявність такого сучасного інструменту обробки землі у неолітичного населення України підтверджує припущення С.М. Бибікова про існування в той час тут розвинутого землеробства.

D.N. Kozak

ENEOLITHIC COMPLEX FROM THE VILLAGE OF KHRINNYKI, DEMIDOVSKIY DISTRICT, ROVNO REGION

During the excavation of a multi-layer settlement at the site of Shankiv Yar on the bank of the Khrinnyki reservoir in 2000, the complex of the Eneolithic period was discovered. It was a half-deepened earth-construction with the compound inner interior, referring to the Kostyanetskaya group of the Lendel and Polgar ethnocultural community (the middle of the IV – the beginning of the III millennia BC).

Fragments of amphora with a drawing of an agriculture implement – a plough («the Demidovskiy plough») on the «shoulders» were discovered in the construction. The plough consists of three elements: the curved plough-beam, a clamp, and a wedge, connecting the plough-beam and the wedge. A cord was fastened to the plough-beam. A thick enough sledge-runner allowed cultivating the soil deep enough with a wide line, though the absence of a mould-board allows the interpretation of this implement only as a furrowing tool but not a real plough.

There is not any analogy to this tool in the European cultures. All the known finds of ploughs refer to the later period (the end of the III – the II millennia BC) and are more primitive.

The meaning of the «the Demidovskiy plough» considerably increases while looking at it through the context of connections of Lendel and Tripolye cultures.

The presence of such a modern implement of soil cultivation in the Eneolithic population of Ukraine confirms S.M. Bibikov's supposition about the existence of the developed agriculture here in that period of time.

М.В. Скржинська

ЗОЛОТІ ВІНКИ — НАГОРОДИ ОЛЬВІОПОЛІТІВ

Статтю присвячено аналізу 28 ольвійських написів із згадками про нагородження золотими вінками. Автор встановлює, хто і за що одержував вінок і де проходила церемонія нагородження.

Вінок у греків здавна служив нагородою ¹. Протягом багатьох століть на чотирьох панелінських святах: Олімпійських, Піфійських, Істмійських і Немейських переможців увінчували вінками з гілок священних дерев. Олімпіоніки одержували вінки з оливи, переможці Істмійських ігор — із сосни; лавровий вінок був призом на Піфійських святах у Дельфах та інших містах Еллади, де велича-

© М.В. СКРЖИНСЬКА, 2002